٣ـ پیرەمێرد، لەگەل نووسەرانی دیکەی وەک ع. ڕ. هەکاری، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لەژێر کاریگەرێتیی گۆڤاری سەروەتی فنوون دا بوونە و یەکسەر لەناو جموجۆڵە ئەدەبی و شانۆیی و هونەرییەکە ا ژیاون.

بۆیە دەبینین: ع. ڕ. هەکاری و پیرەمێرد پێش هەموو نووسەرێکی کوردی دیکە،دەست دەدەنە پێنووس و ڕەگەزی شانۆنامە (پیەس و تەمسیل، یان درام) بە خوێنەرانی کورد دەناسێنن و بایەخی شانۆنامە بۆ کوردان روون دەکەنەوە.(٣٣) پیرەمێرد، بۆیە، هەر خۆیشی، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا، وتاری شانۆیی و رەخنەی شانۆیی دەنووسێت.(٣٤) لە هەمان کاتدا دەبینین: ع. ڕ. هەکاری و پیرەمێرد یەکێکن لە یەکەم ئەو نووسەرانەی کە شانۆنامەیان بە زمانی کوردی نووسیبێت.

لەو سەردەمەدا چەند گۆڤارێکی گرنگی نوێخواز لە تورکیادا بە زمانی عوسمانی بڵاودەکرانەوە. ئەو گۆڤارانە، کە لەلایەن نووسەرە کوردەکانی ئەوێ و ئێرە دەخوێنرانەوە، کاریگەرێتیەکی زۆریان هەبوو بەسەر ئەو نووسەرە کوردانە؛ لاساییان دەکردنەوە و شوێن پێی تورکەکانیان هەڵدەگرت.(٣٥)

گۆران، لەبارەی کاریگەرییێتی ئەم قوتابخانە تورکییە بەسەر نووسەرانی کوردی ئەوکاتدا، گەواهیمان بۆ دەدات، دەڵێ:

نووسەر و شاعیرانی ئەوسا، بەتایبەتی شێخ نووری و رەشید نەجیب و من، هەمووبان، بەیەکەوە، ئەمانڕوانیە یەک کڵاورۆژنە.(٣٦)

گۆڤارەکانی شاعر (١٩١٨)، ئینجی (١٩١٩)، هەروەها لە بواری شانۆدا هەموویان گرنگتر: گۆڤاری شانۆیی (تماشا مصور تیاترو) کە لە هەمان کاتی گۆڤاری ژین دا دەردەچوو لە ئەستەمبۆڵ (١٩١٩)؛ تەرخانکرابوو بۆ بڵاوکردنەوەی تێکستی شانۆیی و لێکۆڵینەوەی شانۆیی.(٣٧)

هەموو ئەم گۆڤارانە، بەشێوەیەکی گشتی، بایەخێکی فراوانیان دەدایە بڵاوکردنەوەی شانۆنامە و لێکۆڵینەوەی شانۆیی و وتاری رەخنەگرانە لەبارەی دراما و قوتابخانە شانۆییەکانی ئەوروپا (٣٨)

بەم شێوەیە، نووسەرانی کورد، لەژێر کاریگەریتیی ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئەورووپی و تورکە گەنجەکاندا، بۆ نووسین و داهێنانەکانی خۆیان، پشتیان بە ئێستەتیکایەکی هاوچەرخ و پێوەرە ئەدەبییە تازەکان بەستبوو.

کورتەیەک لەبارەی
نووسینی شانۆنامە لای گەنجە تورکەکان
١٨٣٩ ـ ١٩٠٨

تورکەکان، سەبارەت بەوەی پایتەختی ئیمپراتۆریەتەکەیان لە ئەورووپا نزیک بوو و پەیوەندییەکی بازرگانی و سیاسی و رۆشنبیریی پتەویان لەگەڵ ئەورووپادا هەبوو، لە زۆر زووەوە (پێش

گەلانی کورد و عەرەب و فارس) توانیویانە پەیوەندی لەگەڵ ژیانی کولتووری و هونەریی ئەورووپا دروست بکەن. لە ماوەی سالآنی ١٨٣٩ ـ ١٨٧٦دا، کە ئەم قۆناغە لە مێژووی دەوڵەتی عوسمانیدا بە قۆناغی تەنزیمات Tenzimat واتە حکوومەتی دەستووری ناسراوە؛ هەر چی بزووتنەوەیەکی ئایدیۆلۆژی و کولتووری و وێژەیی لە ئەورووپا دروست ببوایە، یەکسەر لە تورکیادا دەنگی دەدایەوە و بڵاو دەبۆوە.

بەم شێوەیە، یەکەم شانۆگەرییە شێوە رۆژئاواییەکان بە زمانی تورکی لە ساڵی ١٨٣٩ بەملاوە پیشانی خەڵک دران. شانۆگەرییە تراژیک و لیریک و کۆمێدییەکان، لەلایەن گرووپ و کۆمپانیا فەرەنسی و ئیتاڵیەکان یان لەلایەن باڵۆێزخانەکانیانەوە، ئامادە دەکران و پیشانی جەماوەر دەدران.(٣٩) ئیتر، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم بەملاوە، وردە وردە "تیاترۆ" بووە یەکێک لە هونەرە جەماوەری و بڵاوەکانی تورکیای عوسمانی. ئەم قۆناغەی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم، لە ژیانی کولتووریی تورکیادا، بە قۆناغی بووژانەوەی شانۆگەرییە شێوە رۆژئاواییەکان لە قەڵەم دەدرێ(٤٠) لەم قۆناغەدا چەند نووسەرێکی عوسمانی، کە ماوەیەکی زۆری ژیانیان لە ئەورووپا و بەتایبەتیش لە فەرەنسا بەسەر بردبوو، بە نووسین و بڵاوکردنەوەی شانۆنامەکانیان تەکانێکی گەورەیان دایە داهێنان و پەرەسەندنی نووسینی شانۆنامە لە ئەدەبی تورکیدا؛ لەوانە: ئیبراهیم شیناسی ١٨٢٦ ـ ١٨٧١، کە لە ساڵی

١٨٥٨دا یەکەمین شانۆنامەی شێوە رۆژئاوایی بە زمانی تورکی نووسی بە ناونیشانی شاعیر ئێڤلەمەسی (زەماوەندی شاعیر). ئیتر لەمە بەدووا چەندین نووسەری دیکەش پەیتا پەیتا شانۆنامەی کۆمێدی و تراژیک و لیریکیان بلاوکردەوە، گرنگترین ئەو شانۆنامەنووسە عوسمانیانەی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم ئەمانە بوون: نامیق کەمال ١٨٤٠ ـ ١٨٨٨، عەلی بەگ ١٨٤٤ ـ ١٨٩٩، ئەحمەد مەدحەت ئەفەندی ١٨٤٤ ـ ١٩١٢، شەمسەددین سامی ١٨٥٠ ـ ١٩٠٧، مەحموود ئەکرەم رەجایی زادە ١٨٤٧ ـ ١٩١٣، محەمەد رەفعەت ١٨٥١ ـ ١٩٠٧، ئەبو زیا تۆفیق ١٨٤٩ ـ ١٩١٣.

ئەم شانۆنامەنووسانە، لە رێگای داهێنانەوە، هەروەها لە رێگای وەرگێران و ئامادەکردنی شانۆنامەکانی مۆلییێر، راسین، ڤیکتۆر هووگۆ، ئەلکزەندەر دووماس.. هونەری شانۆگەری و درامایان، نەک هەر گەیاندە ئاستی نووسین و بلاوکردنەوە، بەڵکو گورێکی تازە و ناوەرۆکێکی هونەری و بەرزیشیان بەخشییە جموجۆڵی شانۆگەری و نووسینی شانۆنامە بە زمانی تورکی.[٤١] لە هەمان کاتدا، چەندین گرووپ و تیپی شانۆیی عوسمانی لە تورکیا دامەزران کە گورێکی بەهێزیان بەخشییە ژیانی شانۆیی لە تورکیادا. ناودارترین ئەو گرووپ و تیپە شانۆییانە ئەمانە بوون:

١ـ تیپی تیاترۆی گەدیک پاشا لەساڵی ١٨٦٠دا لەلایەن

کۆمپانیای سیرکی فەرەنسییەوە دامەزرا.

٢ـ کۆمپانیای شانۆی میناکیان لەلایەن هونەرمەندێکی ئەرمەنییەوە بە ناوی ماردیۆس میناکیان لە ساڵی ١٨٦٢دا دامەزرا، زیاتر لە ٢٠٠ شانۆگەریی تەرجەمەکراو و ئامادەکراوی بە زمانی ئەرمەنی پێشکەش کرد.

٣ـ گرووپی تیاترۆی تولوعەت لە ساڵی ١٨٧٨دا لە ئەستەمبۆڵ دامەزرا.

٤ـ گرووپی تیاترۆی شاری بورسە لەلایەن ئەحمەد وەفیق پاشاوە لە ساڵی ١٨٧٨دا دامەزرا، کە خاوەنەکەی پیاوێکی ئەرمەنی بوو (تۆماس فەسوولفەجیان).

٥ـ تیپی شەرق تیاترۆسی لە ١٨٣٤.

٦ـ تیپی گولووگۆپ تیاترۆسی لە ١٨٨٥.

٧ـ تیپی عوسمانلی تیاترۆسی لە ١٨٦٢.[٤٢]

ئەم هەموو تیپە شانۆییە و چالاکییەکانیان، بێگومان، بێ کاریگەری نەبوونە بەسەر نووسەر و رۆشنبیرانی کوردی ئەستەمبۆڵ.

لە ساڵی ١٩٠٨ بەملاوە

کاریگەریتیی ئەدەبیاتی تورکی بەسەر ئەدەبیاتی کوردییەوە، بەشێوەیەکی پتەوتر، لەوانەیە لە ١٩٠٨ بەملاوە دەست پێ بکات. چونکە گەلی کورد، تەنیا لە ١٩٠٨ بەملاوە، واتە لەگەڵ هاتنە سەر حوکمی تورکە گەنجەکان و دامەزراندنی دەوڵەتی

دەستوورییەوە مافی بە کوردی نووسین و بڵاوکردنەوەی گۆڤار و ڕۆژنامەیان لە تورکیادا وەدەست هێنا.

ماوەی ساڵانی ١٩٠٨ ـ ١٩٢٣ بە قۆناغێکی تازە و گرنگ دەژمێردرێت لە بواری پەرەسەندنی ئەدەبیاتی کوردی و لە هەمان کاتدا بووژانەوەی ژیانی شانۆیی و هونەری لە تورکیادا. هەر لەگەڵ هاتنە سەر حوکمی تورکە گەنجەکان لە ١٩٠٨دا چەندین گرووپ و تیپی شانۆیی و کۆمەڵە و کۆمپانیای شانۆیی تازە لە شاری ئەستەمبۆڵدا دامەزران. گرنگترینیان ئەمانە بوون: دارولتەمسیلی عوسمانی، ئەستەمبۆڵ کۆمپانیاسی، ئەرتوگروول تیاترۆسی، عوسمانلی دۆتانمە جەمعیەتی، سحنەی هەوەس، میناکیان تیاترۆسی، عوسمان تانی تیاترۆسی، بینەمەجیان تیاترۆسی و عوسمانلی تیاترۆ کلۆبی. ئەم گرووپ و کۆمپانیا و کۆمەڵە و تیپە شانۆییە تازانە، بە گوڕێکی تازەوە دەستیان کردە دەرهێنان و خستنە سەر شانۆی شانۆنامە ئەوروپاییەکان. شانۆگەرییەکانی مۆڵیێر و ڕاسین و ئەلکزەندەر دووماس و ڤیکتۆر هووگۆ سەرلەنوێ ڕەواجێکی فراوانیان پەیدا کردەوە.(٤٣) هەر لە ماوەی سەرەتای سەدەی بیستەمدا، بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئەدەبیاتی تورکیدا، سەرتاسەری شاکارە شانۆییەکانی شکسپیر لەلایەن ڕووناکبیری کورد، د. عەبدوڵڵا جەودەت، تەرجەمە کرانە سەر سەر زمانی تورکی: چ بە شێوەی کتێب یان لە گۆڤارە عوسمانییەکاندا، بەتایبەتی گۆڤاری شەبال دا (لە ژمارە ٧ تا ٢٥، لە ساڵی

١٩٠٩ـ١٩١٠دا) بڵاوکــرانەوە. هەروەها لە مــاوەی ســاڵانی ١٩١٣ ـ ١٩١٤ بۆ یەکــەم جــار لە مــێــژووی ژیانی هونەریی تورکــیــادا ئەکادیمیــای هونەری شانۆ بە ناوی (دار البدائعی عوســمانی) لە ئەســتــەمبــۆڵ دەکــرێتــەوە و قــوتابیــان (هەڵبــەتا لەوانە خەڵکی کوردیش) بۆ خوێندنی پراتیک و تیۆری شانۆ ڕووی تێدەکەن. جگە لەمانەش، کۆمەڵێک نووسەر و شانۆنامەنووسی گەنج لەو ماوەیەدا دەرکەوتن و شانۆنامەکانی خۆیان لە شێوەی درامای ئەوووپییدا بە کــتــێب یان لە گــۆڤــارەکــاندا چاپ و بڵاوکــردنەوە. ناودارترین ئەو شانۆنامەنووسانە: سامی پاشازادە، عەبدولحەق حامید، جەلال ساهیر، خالید زیا عوششاقی زادە، جەناب شهابەددین، حوسێن سوعات، خالید فەخری ئووزانسۆی، یووسف ئورتاج. (٤٤)

شان بەشانی هەموو ئەمانەش، کۆمەڵێک گۆڤاری هونەری و ئەدەبی، کە لەژێر کاریگەرێتیی قوتابخانەی ریالیستی و پەرناسی و سمبوولیزم و قوتابخانە هونەرییەکانی دیکەی ئەورووپادا بوون، دەرکەوتن و دەستیان کردە بڵاوکردنەوەی ئەدەبیاتی تازە لە فۆرم و تەکنیکی هاوچەرخــانەی ئەورووپیــدا. ئەو گــۆڤــارانە، بەشــێکی فــراوانی لاپەڕەکــانیــان تەرخــانکردبوو بۆ بڵاوکــردنەوەی تێکســتی شانۆیی و لێکۆڵێنەوەی شانۆیی. (٤٥)

بەم شــێوەیە، شــاری ئەســتەمبــۆڵ لەو ســەردەمــەدا ١٩٠٨ ـ ١٩٢٣ جــموجــۆڵــێکی شــانۆیی گــەورەی تێکەوتبــوو: هەم لەڕووی تــێکســت و نووســــینەوە، هەم لەڕووی خــــستنە ســــەر شــانۆ و

دەرهێنانەوە. بێگومان، لەو سەردەمەشدا، وەک ئاماژەی بۆ کرا، ژمارەیەکی زۆر لە نووسەر و رووناکبیرانی کورد هاتبوونە ئەستەمبوڵ، هەناسەیان لەم ئاووهەوا تازە و هونەرییە رەنگینە هەڵدەمشت: کەوتبوونە ژێر کاریگەرێتیی رەوت و پێودانگە نەوژەنەکانی ئەم نووسەر و گۆڤار و گرووپ و رێبازە ئەدەبییە تورکی و ئەوروپاییانە؛ دەیانویست شوێن پێی ئەمان هەڵبگرن، تەکنیکی تازە و فۆرمی نوێ بۆ دەربڕینە ئەدەبییەکانی خۆیان بدۆزنەوە. کاریگەرێتیی تازەبوونەوەی ئەدەبی تورکەکان بەسەر نووسەرە کوردە گەنجەکانەوە، لەو سەردەمەدا هێندە بەزەبر بووە، تەنانەت تا ساڵانی سییەکانیش هەر لەژێر کاریگەرێتیی ئەو شەپۆڵە تورکی ـ ئەوروپاییەدا بوونە.

شایانی باسە، کە لە ئێرانیش، لە تاران، بە هەمان شێوە، یەکەمین گرووپە شانۆییەکان و یەکەمین گۆڤارە شانۆییەکان، لە دەوروبەری ساڵی ١٩٠٨ بەملاوە دەردەکەون: رۆژنامەی تیاتر لە ١٩٠٨دا. (٤٦) کۆمەڵەی نمایشی شرکت فرهنگی لە ١٩١٣، گرووپی تاتر ملی ١٩١٣، کۆمەڵەی ایران جوان ١٩٢٢، کۆمەڵەی کمدی ایران ١٩١٨، کە لەلایەن شانۆکارێکی کورد بە ناوی محمودی و چەندێکی دیکەی ئێرانییەوە دامەزرا و دە ساڵ بەردەوام بوو. (٤٧)

یەکەمین شانۆنامەی شێوە رۆژئاوایی

لەبارەی ژیانی کورد

لە گەرمەی ئەو جموجۆڵە شانۆییەی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا لە تورکیا، یەکێک لەو شانۆنامەنووسانە، مەدحەت ئەحمەد ئەفەندی ١٨٤٤ ـ ١٩١٢، شانۆنامەیەکی بە ناونیشانی کورد قزی (کچە کورد) لەبارەی ژیانی کوردەکانی کوردستانی تورکیا نووسیوە و لە دەوروبەری ساڵی ١٨٧٧دا لە شاری ئەستەمبۆڵ لەسەر شانۆ پیشانی خەڵک دراوە.(٤٨) ئایا دەکرێ ئەم شانۆنامەیە بە یەکەم شانۆگەریی کوردی لە قەڵەم بدرێ؟ ئێمە نازانین ئاخۆ ئەم شانۆگەرییە بە زمانی کوردی بووە یان تورکی؟ نازانین ئاخۆ نووسەرەکەی، کورد بووە یان تورک ؟ بەڵام سەرچاوەیەکی ئینگلیزی باسی ئەوە دەکا کە شانۆگەرییەکە چیرۆکێکی خۆشەویستیی کچە کوردێک دەگێڕێتەوە و باسی ژیانی کوردەوەرایی تورکیا دەکا، هەروەها کەسایەتییەکانیش بە جلوبەرگی کوردییەوە هاتوونەتە سەر شانۆ. لە هەمان ساڵدا، بەپێی هەمان سەرچاوە، شانۆگەرییەکی دیکەش، بە ناونیشانی (کاوەی ئاسنگەر) لە ئەستەمبۆڵ پیشاندراوە.(٤٩)

ئێمە لەبەر نەبوونی بەڵگەنامە و نەتوانینی سەلماندن، ناتوانین ئەم شانۆنامەیەی ئەحمەد مەدحەت ئەفەندی، بە یەکەمین شانۆنامەی نووسراوی کوردی لە قەڵەم بدەین. بە هەمان شێوە، لە ئێرانیش، چەندین شانۆنامە لەلایەن شانۆکارانی کوردی وەک

مەحموودی و سیف الدینی کرمانشاهی یەوە بە زمانی فارسی پیشاندراون و هەمان ئەو شانۆکارانە رۆڵیان هەبووە لە دامەزراندنی هەندێ گرووپی شانۆییدا.(٥٠) بەڵام مادام بە زمانی کوردی هیچیان نەکردووە، ئەستەمە بخرێنە چوارچێوەی شانۆی کوردییەوە.

هەر چۆنی بێ، بە درێژایی ئەو سەردەمە و تاکو ساڵی ١٩١٩، ئێمە هیچ تێکستێکی بڵاوکراوەی شانۆییمان بەشێوەیەکی بەرجەستە بە زمانی کوردی لەبەر دەستدا نیە، هەروەها هیچ بەڵگەیەکیشمان بەدەستەوە نیە کە لەو سەردەمەدا هیچ شانۆنامەیەکی نووسراو بە زمانی کوردی بڵاوکرابێتەوە یان پیشانی خەڵک درابێ. چونکە لەو سەردەمەدا، تەنانەت رووناکبیرە هەرە دڵسۆزەکانیش، بۆ نموونە نووسەرێکی وەک د. عەبدوڵا جەودەت، شانۆنامە ئەورووپاییەکانی، هەمیشە، تەرجەمەی سەر زمانی تورکی دەکرد نەک کوردی.(٥١)

یەکەم شانۆنامە بە زمانی کوردی

لە مانگی نیسانی ساڵی ١٩١٩دا، لە ئەستەمبۆڵ، عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری(١٨٩٠- ١٩٥٨) یەکەم شانۆنامە بە زمانی کوردی، بە ناونیشانی (مەمی ئالان) لە گۆڤاری (ژین) بە زنجیرە، لە ژمارە ١٥ و ١٦دا، بڵاودەکاتەوە.(٥٢)